

Анатолій Седляр

кандидат історичних наук,
доцент кафедри
всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

ЗАХОДИ ОРГАНІВ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ У СФЕРІ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ НАПРИКІНЦІ XIX- НА ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті розглядається робота органів міського самоврядування Волинської та Подільської губерній у сфері пожежної охорони наприкінці XIX на початку XX ст. Звертається увага на організацію діяльності пожежних команд, роль органів міського громадського управління у їхньому розвитку.

Для встановлення необхідних умов проживання населення вкрай важливим є налагоджена робота органів протипожежної безпеки. Пожежа завжди була однією з найбільших бід, які переслідували людей. Тому загроза великих збитків змушувала організовувати пожежну охорону. Це було актуальним і для Російської імперії на межі XIX і XX століть, зокрема - для Волинської та Подільської губерній, де ця стихія завдавала величезних матеріальних і людських втрат. Оскільки на той час державної пожежної охорони як такої не існувало, весь тягар організації цієї справи лягав на органи місцевого самоврядування.

У зв'язку з цим при вивченні діяльності міського протипожежного забезпечення необхідно звернути увагу на роботу у цій сфері муніципальних органів. Серед науковців, які досліджували стан системи пожежної безпеки в Україні на межі XIX та XX століть, можна відзначити Л. Баличеву [1], А. Томіленка [14], О. Прищепу [13]. Водночас немає роботи, яка б комплексно висвітлювала діяльність органів міського самоврядування Волинської та Подільської губерній в цей період у сфері пожежної охорони. Це і є метою статті.

У досліджуваній період органи міського самоврядування у своїх діях керувалися Міським положенням, затвердженим імператором 11 червня 1892 р. Серед обов'язків, зазначених у ньому, вказувалося на необхідність утримання міських пожежних частин [S, с 44].

Пожежні команди у містах були двох типів - громадськими або перебували під керівництвом поліції. Головними ознаками визначення характеру пожежних команд було їх походження та об'єм повноважень органів самоврядування. Так, громадські команди утворюватися після відповідного дозволу Міністерства внутрішніх справ, а їх особовим складом та обозом завідувало міське управління. У поліцейських командах все ведення справ

зосереджувалося виключно в руках поліції. у тому числі найм та звільнення службовців.

Останні в деяких випадках, за умов задоволення відповідних клопотань Міністром внутрішніх справ, могли бути переведені у відомство міських громадських органів. У такому разі муніципальне управління могло займатися не лише господарськими, а й вирішувати адміністративні питання, пов'язані з пожежними. Звичайно, це мало позитивні наслідки при організації пожежної справи у містах, адже думи могли контролювати фінанси та призначати і звільняти службовців обозу. Щоправда, були випадки, коли міські службовці перевищували свої повноваження стосовно пожежних. Наприклад, подібний інцидент мав місце у Проскуріві в 1902 р., коли місцевий міський голова Лисенко використовував службовців обозу в якості хатньої прислуги, особистих кур'єрів, навіть охоронців свого будинку. Міська дума, розбираючи цю справу, ухвалила вивести пожежну команду і обоз із ведення міського голови та віддати його під суд. Але Лисенко продовжував свою діяльність на цій посаді й далі, очевидно, через протекцію з боку губернатора [15, оп. 655, спр. 92, арк. 10].

Штатні норми пожежних команд були встановлені Міністерством внутрішніх справ у 1853 р. Згідно з ними, кількість службовців, коней та предметів обозу визначалася в залежності від кількості міських жителів. Водночас в разі потреби міським думам дозволялося збільшувати склад пожежних команд [2, с 115].

Оскільки утримання команд входило до обов'язків місцевого самоврядування, становище пожежних частин у містах залежало від економічного потенціалу органів міського громадського управління. Тому, здебільшого, саме їх матеріальний стан і впливав на розвиток пожежної охорони.

Відсутність коштів завжди давала про себе знати. Пожежні команди з року в рік не могли покращити матеріальний стан, не було змоги збільшити кількість службовців тощо. Для прикладу можна розглянути стан Луцької міської протипожежної служби в 1914 році. Команда складалася з одного старшого (утримання - 300 крб. на рік) та шістьох молодших (по 192 крб. на рік) пожежних. Обоз мав 10 коней. 2 річкові труби та ⁷ діжок, причому він залишався незмінним протягом довгого часу, незважаючи на зростання населення та розбудову міста. Вода на пожежі постачалася діжками, сигнали пожежної тривоги подавалися ріжками. Після подання сигналу тривоги команда могла прибути у найвіддаленіший район міста за 20 хв. За 1913 рік пожежними Луцька було ліквідовано 88 пожеж [6, оп. 1, спр. 931. арк. 7,8]. Тобто самі службовці сумлінно виконували свої обов'язки, але ефективність їх роботи гальмувалася скрутним матеріальним становищем міського господарства. А ось дані про стан пожежної команди одного з найбільших подільських міст-Вінниці. У 1903 році місцева частина не мала власного депо і розміщувалася на підвір'ї повітового поліцейського управління в погано пристосованому дерев'яному помешканні. Штату 16 чоловік існував без змін з 1874 р., тоді як

населення та кількість дворів зросли за цей час майже втричі і за штатом слід було мати не менше 30 пожежних. Повітове поліцейське управління у керівництві пожежною частиною обмежувалося лише найманням і звільненням службовців, заготівлею для них на міські кошти обмундирування й видачею щомісячної платні [14, с 89]. Тобто навіть у Вінниці, чи не найрозвинутішому місті Подільської губернії, пожежна частина на початку ХХ ст. перебувала в поганому стані. Звичайно ж, у менших містах ситуація з пожежною справою була не кращою.

За умов переваги у містах, особливо невеликих, дерев'яних будинків, це призводило до трагічних наслідків. Наприклад, у серпні 1916 р. жахлива пожежа сталася у Хмільнику. За короткий час повністю згоріло більше 30 будівель. У цьому місті з населенням більше 20 тис. чол. було лише кілька насосів та бочок, тому тільки після підвезення реманенту з навколишніх сіл пожежу вдалося загасити. Причому в цьому ж районі Хмільника була пожежа, щоправда, дещо меншого розміру, в 1915 р., але нічого для покращення пожежного обозу міським управлінням зроблено не було [18]. Від згубних наслідків пожеж інколи потерпали й самі пожежні. Так, у квітні 1895 р. в Дубно під час подібної катастрофи згоріло все обладнання місцевої команди. Довелося закуповувати закордонне нове устаткування [11, с 49].

Знаючи про такий стан речей. Міністерство внутрішніх справ для покращення положення пожежних частин у червні 1909 р. затвердило правила організації міських пожежних команд, які мали замінити поліцейські. Вони надавали органам міського громадського управління право утримання команд у складі брандмейстера, його помічника та службовців, розподілення особистого складу та обозу по окремим частинам, та визначення місцезнаходження цих частин. Міське управління могло також збільшувати, в разі необхідності, кількість пожежних та їхній оклад. Брандмейстер та його помічник призначалися і звільнялися міською управою, а службовці - управою або брандмейстером. Окремим пунктом зазначалося, що пожежна команда, коні та обоз не можуть використовуватися на жодних сторонніх роботах. За управою залишалося право контролю за господарством пожежної частини. При пожежах службовці мали виконувати накази брандмейстера, проте загальне керівництво здійснював поліцеймейстер. Нарешті, міські думи могли встановлювати кількість коней та пожежного устаткування, затверджувати форму службовців, пожежну сигналізацію тощо [7, оп. 1, спр. 1247, арк. 5, 5-зв]. Тобто органи міського громадського управління мали не лише господарський, а й адміністративний контроль над пожежними частинами. Вони могли самі встановлювати призначення коштів, які виділялися на утримання команд. Крім цього, більш важливою ставала роль брандмейстера. Все це сприяло покращенню організації пожежної охорони в містах, проте дійсно вагомі результати реформа дала лише в тих населених пунктах, де органи місцевої влади відповідально підходили до вирішення проблем протипожежного захисту.

Міські органи громадського управління, зважаючи на незадовільний стан пожежних обозів, намагалися покращити ситуацію, відшукуючи нові варіанти надходження коштів. Одним із таких способів була позика із сум коробкового збору, за умов дозволу Міністра внутрішніх справ.

Наприклад, восени 1895 р. збори міських уповноважених Ковеля отримали 1 тис. крб. з цього джерела на закупівлю насоса, кількох діжок та іншого устаткування, а також чотирьох коней [15, оп. 648, спр. 84, арк. 4]. Проте такі клопотання органів самоврядування задовольнялися далеко не завжди. Як правило, аргументом МВС була вказівка на призначення коробкового збору безпосередньо для потреб євреїв. А оскільки пожежні обози мають стежити за безпекою всього міста, то й турбота про них має лягати на плечі міського управління. Так, негативною була відповідь уряду на подібне прохання Могилівподільської думи у 1896 р., причому він навіть не звернув уваги на згоду єврейського населення міста виділити гроші для обозу з коробкового збору [15, оп. 649, спр. 119, арк. 1J].

Іншим кроком у намаганні покращити ситуацію була передача пожежних команд у контрактне підпорядкування. Зокрема, наприкінці 19 ст. так було в Острозі. Місцева бригада знаходилася на утриманні за контрактом у двох підрядників. Останні отримували по 100 крб. в місяць від міського управління. До їх обов'язків входило стеження за справністю обозу, доглядом за кіньми та виплата жалування чотирьом службовцям.

Проте такий спосіб утримання пожежної команди не дозволяв місту безпосередньо впливати на її стан справ. Міський староста Острога зазначав у 1897 р., що, витрачаючи 1200 крб. на рік на утримання пожежної команди, місто водночас не може розраховувати на справжню допомогу під час пожежі при чотирьох службовцях та шістьох конях. За один раз мають змогу приїхати лише пожежна машина та одна діжка з водою. Потім ці ж коні відправляються за іншим устаткуванням. Тобто - втрачається надто багато часу. До того ж особи, які беруть на себе підряд на утримання команди, завжди переслідують виключно власні інтереси. Підводячи підсумки, староста зазначив, що було б дуже бажано, аби міське управління утримувало пожежних власним коштом та контролювало їхні справи. Але це питання так і лишилося відкритим за нестачею коштів у розпорядженні зборів міських уповноважених Острога [8, оп.1, спр. 3, арк. 9-зв]. Подібний до Острозького договір заключила на початку 90-х років XIX ст. Новоградволинська міська дума з місцевим торговцем Блунштейном. Головною метою таких угод було позбавлення органів самоврядування турбот про витрати на пожежні команди. Але це також не сприяло покращенню пожежної охорони, бо приватні особи турбувалися перш за все про власні інтереси, і використовували обозне майно та коней у своїх цілях. Така ж ситуація була і в згаданому випадку у Новограді-Волинському [15, оп. 645, спр. 81, арк. 2-зв].

Доказом вкрай незадовільного стану пожежної безпеки міст був розвиток приватної ініціативи в цій справі - організація добровільних пожежних товариств і дружин [1, с 52]. Вони не були підпорядковані органам міського громадського управління, але останні могли допомагати їм як фінансово, так і клопотаннями перед урядом з приводу різних питань. Так, влітку 1900 р. Кам'янець-подільська міська дума просила уряд надати позику місцевому вільному товариству для покращення пожежної справи. Займ у 6 тис. крб. планувалося взяти із спеціального урядового пожежного капіталу. Але Міністерство внутрішніх справ відмовило, посилаючись на не вигідні для нього умови, а також на те, що у 1898 р. місто вже отримало позику в 10 тис. крб на покращення міської пожежної частини [15, оп. 654, спр. 105, арк. 4]. А міська влада Рівного, заданими 1906 р. щорічно виплачувала місцевому добровільному пожежному товариству 4 тис. крб, які повністю йшли на сплату жалування найманим службовцям та на утримання коней [15, оп. 646, спр. 157, арк. 33]. На 1910 рік у містах Волинської та Подільської губерній було по 11 добровільних пожежних товариств [10, с 93].

Крім безпосередньо утримання команд, органи міського громадського управління по відношенню до них виконували ще ряд обов'язків. Зокрема, вони відраховували щорічні внески на страхування пожежних у товариство „Блакитний хрест“, яке було утворене у червні 1897 р. з метою забезпечення пожежним та їхнім сім'ям певної винагороди за наслідки від нещасних випадків у робочий час. Крім цього, у разі каліцтва службовців під час виконання своїх обов'язків, міські думи могли призначати їм прижиттєве утримання. В разі загибелі пожежних ці гроші отримували їхні родини.

Також у містах, які мали водогони та трамвайний транспорт, пожежні мали змогу користуватися їми безкоштовно після відповідних дозволів дум. Наприклад, в Житомирі при гасінні пожеж команда могла використовувати водопровідну воду безоплатно, також службовці не платили за проїзд трамваем під час виконання службових обов'язків. А Вінницька міська дума на засіданні у травні 1914 р. прийняла рішення про можливість використання води з водогону, але відмовила у праві безкоштовного проїзду дружинників місцевого добровільного пожежного товариства [14, с 141].

Таким чином, ситуація з організацією пожежної охорони у містах Волині та Поділля була поставлена не на тому рівні, як вимагали обставини. Певний економічний прогрес міст мав місце лише на початку другого десятиліття ХХ ст. Це допомогло дещо покращити стан пожежної охорони. Будувалися нові депо, проводився телефонний зв'язок, встановлювалася електро-сигналізація, оновлювався пожежний реманент і техніка. Наприклад, у 1912 р. після відповідної постанови міської думи у Вінниці було збудоване нове депо [14, с. 91]. Але в цілому організація пожежних команд міст Поділля і Волині продовжувало залишатися на невисокому рівні.

Під час Першої світової війни, коли під загрозою окупації опинилися західні повіти Волинської та Подільської губерній, було вирішено провести евакуацію їх державних та місцевих установ. Серед іншого визначався виїзд з міст пожежних службовців та перевезення устаткування та коней з обозу. Наприклад, громадське самоуправління Дубно влітку 1915 р. вирішило, що разом з працівниками міської управи підлягають евакуації 6 пожежних, при цьому їм видавалася заробітна плата на 3 місяці наперед. Пожежний обоз та службовців було евакуйовано у Полтавську губернію [9, оп. 1, спр. 13, арк. 204]. Згодом, після звільнення захоплених ворогом територій, виникла зворотня проблема - повернення евакуйованого. За умов воєнного часу це було непросто зробити. Наприклад, наприкінці березня 1918 р. частина Луцького пожежного обозу знаходилася в Житомирі [6, оп. 1, спр. 931, арк. 48].

Руйнування, принесені війною, не залишили осторонь і пожежну справу. Так, у Дубно, яке постраждало від бойових дій, було зруйновано пожежні депо та вежу. На їх відбудову міське управління потребувало 7 тис. крб., яких у її розпорядженні не було [9, оп. 1, спр. 14, арк. 37].

Роки Першої світової війни були позначені значним погіршенням ситуації в економіці держави. Дефіцитними стали продукти харчування та предмети вжитку першої необхідності, зросли ціни. Наслідком стала невідповідність заробітної плати першочерговим потребам населення. Особливо це було помітно на території, звільненій від окупації. Так, міське управління Дубно було змушене збільшити грошове утримання службовцям, у тому числі — пожежним [9, оп. 1, спр. 14, арк. 37]. Намагаючись полегшити життєві умови для пожежних, міське самоврядування надавало їм тимчасове додаткове утримання (тоді, коли не мало змоги зробити це на постійній основі). Наприклад, так сталося у Проскурові, де їм у 1916 р. з 1 травня до кінця року призначили додатково по 5 крб. кожному в місяць [17]. Тому лише деякі, найбагатші, міста могли собі дозволити піклуватися про покращення роботи пожежної команди. Наприклад, Вінницька міська управа весною 1915 р. придбала новий, потужніший, насос та подвоїла кількість інших інструментів [16].

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії утриманням пожежних команд продовжували займатися органи міського самоврядування. При цьому старі проблеми залишилися - коштів на покращення роботи пожежних хронічно не вистачало. Не додавала оптимізму і ситуація в економіці, яка продовжувала лишатися складною. Наприкінці березня 1918 р. начальник повітової міліції повідомляв Луцького міського голову, що обоз прибув на одну із пожеж лише через 15 хв, а його технічна сторона є дуже слабкою - мало діжок, сокир та іншого устаткування, рукави часто рвалися, а насоси псувалися. Водночас він зазначив, що сама команда працювала, не шкодуючи себе, і заслуговує на найкращу оцінку своєї діяльності [6, оп. 1, спр. 931, арк. 48]. В червні того ж року губернський староста Волині Андро під час поїздки по губернії оглянув пожежний обоз Старокостянтинова, який знайшов „у жалюгідному

стані"[4]. На початку наступного місяця він наказав всім міським управам губернії вжити заходів для поліпшення стану пожежних команд, але реальних наслідків це не принесло. В середині жовтня 1918 р. у Луцькому пожежному обозі був падіж коней від виснаження, бо грошей на закупівлю корму для них не було [6, оп. 1,спр. 931, арк. 68]. Не вистачало коштів і на утримання пожежних, зокрема у Житомирі, де вони просили міську управу збільшити утримання [3].

Крім утримання пожежних команд та обозів, до обов'язків органів міського управління належало встановлення правил протипожежної безпеки для населення та контроль за їх дотриманням. Серед повноважень муніципальних органів було видання обов'язкових постанов з деяких питань, до яких відносилися зазначені правила. Для прикладу можна розглянути постанову Гайсинської міської думи у червні 1901 р., у якій йшлося про влаштування печей та димовивідних труб, що мали бути ізольовані від дерев'яних частин будівель. Також було вказано на необхідність проводити очищення труб не менше одного разу на місяць, для цього слід наймати трубоочисників за визначену платню. Крім цього, вказувалося на необхідність створювати засоби запобігання пожежам на місцях. У кожній садибі мала бути дерев'яна драбина, яка досягала даху будинку, та водовозні діжки, заповнені водою. Заборонялося паління тютюну у приміщеннях із швидкозаймистими матеріалами й речовинами. Нарешті, вказувався порядок дій для населення під час пожежі. В такому випадку всі мешканці міста, які мали коней та діжки для води, були зобов'язані надсилати їх на місце пожежі, а чоловіки тієї частини населеного пункту, де вона була, повинні, по можливості, прибути туди і допомагати гасінню, виконуючи вказівки поліції. Всі міські водовози також мали негайно прибути на пожежу і безкоштовно доставляти туди воду до абсолютного припинення горіння [] 5, оп. 655, спр. 108. арк. 11-зв]. Деякі міста призначали винагороду водовозам за участь у гасінні. А Новоград-волинська міська дума у 1902 р., для запобігання катастрофі, крім іншого, заборонила тримати під дахом будинків дрова та інші легкозаймисті матеріали і влаштовувати склади зерна, смоли, спирту, льону у відкритих приміщеннях. Також було наказано перенести за межі міста склади лісних матеріалів [15, оп. 655, спр. 159, арк. 2]. Міські органи управління визначали й матеріал для покрівлі дахів будинків. Як правило, у кварталах із кам'яними будівлями дахи мали бути покриті матеріалами, які не піддавалися горінню. Дерев'яні будинки заборонялося крити соломною [15. оп. 656. спр. 161. арк. 4; 12, с 149]. Тобто можна констатувати, що міські думи намагалися покращити протипожежну безпеку в містах, спираючись на дотримання населенням норм і правил при зведенні будівель, організацію і утримання в належному стані протипожежного реманенту на місцях, а також покладаючись на допомогу людей під час пожеж. Останнє було особливо актуальним у невеликих містах, де органи міського управління не мали коштів на утримання достатньої кількості пожежних

службовців. Але населення міських населених пунктів, переважно бідні верстви, далеко не завжди дотримувалося цих вимог. Так відбувалося частково через відсутність грошей, а іноді й через недостатню увагу з боку мешканців до протипожежної безпеки.

Отже, наприкінці XIX - на початку XX ст. органи міського управління Волині та Поділля брали активну участь в організації протипожежного захисту. До їх обов'язків відносилося утримання пожежних команд, забезпечення їх приміщеннями з опаленням та освітленням, провіантом і лікуванням, а також матеріальна допомога в разі каліцтва під час виконання службових обов'язків. Водночас вони у деяких містах не мали змоги здійснювати адміністративний контроль над частинами, які перебували у підпорядкуванні поліції, обмежуючись лише господарськими питаннями. Крім цього, суттєвим гальмом у розвитку пожежної справи була відсутність необхідних для цього коштів. Загальна бідність міських бюджетів зумовлювала незадовільний стан пожежних частин. Особливо це було характерним для невеликих міських населених пунктів. Лише більші міста, на зразок Вінниці чи Житомира, могли дещо модернізувати своє господарство. Важливе місце у системі протипожежного захисту займало встановлення думами правил пожежної безпеки та контроль за їх дотриманням.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Баличева Л. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (XIX - початок XX ст.): Дис.. канд. іст. наук /07.00.01 - Історія України. Харківська державна академія дизайну і мистецтв. - Харків. 2005. -193 с
2. Бородин Д. Пожарное дело в царствование Дома Романовых. -СПб, 1913. - 155 с.
3. Волынь. -1918.-2 июня.
4. Там само. -6 июня.
5. Грасс В. Справочная книга для городских общественных у правлений. - Чернигов. 1900. - 394 с.
6. Державний архів Волинської області: Ф. 3: Луцька міська управа.
7. Державний архів Житомирської області: Ф. 62: Житомирська міська управа.
8. Державний архів Рівненської області (далі -ДА РО): Ф. 283: Острозьке спрощене міське управління.
9. ДАРО. - Ф. 359: Лубенське міське громадське управління.
10. Ермолов А. Современная пожарная эпидемия в России.-СПБ.. 1910.-211 с.
11. Мельничук Г. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність// Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і

сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції.-Рівне. 1993.

12. Прищеп О. Міста Волині в другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук /07.00.01 – Історія України. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Рівне, 2003.-228 с

13. Прищеп О. Протипожежне забезпечення губернського Житомира та повітових міст Волині в другій половині XIX - на початку XX ст.: порівняльний аспект // Житомиру - 1120 (884 - 2004): Науковий збірник „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костриця. - Житомир: Косенко, 2004.-512с

14. Томіленко А. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук/07.00.01 - Історія України. Черкаський інженерно-технологічний ін-т - Черкаси, 2000. -207 с

15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ: Ф. 442: Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

16. Юго-Западный край. - 1915. — 28апр.

17. Юго-Западный край. - 1916.-7июня.

18. Там само. - 14авг.

© *Anatoliy Sedlyar*

(Kyiv)